

Milyen determinizmus?

Ha van a marxi társadalomelméletnek olyan része, amelynek újragondolása és továbbgondolása kivételesen időszerű, akkor a társadalmi determinizmus-konceptió minden bizonnyal az. A követelmény tudatosodását az idevágó szakirodalom rohamos gyarapodása is tanúsítja.

A *Revista de filozofie* ez évi 3. száma öt tanulmányt szentel a tárgykörnek és a szerzők között olyan neves hazai szakemberek szerepelnek, mint Călina Mare, Radu Florian, Cornel Popa. Noha témájuknál fogva a tanulmányok valóban egységes gondolati egészet alkotnak, mégsem annyira a közös problematikába való tartozásuk az, ami mondanivalójuk együttes, és bizonyos értelemben egybevető szemrevételezését indokolja, hanem sokkal inkább az a sajátos mód, ahogyan ebbe a meglehetősen sokrétű, összetett problematikába beleilleszkednek. De nem is csupán indokolja, hanem megkívánja, mégpedig kétszeresen. Egyrészt, mert az egyes tanulmányok — legalábbis formailag — mintegy kiegészítik egymást. Călina Mare sornyító tanulmánya (*Determinismul socio-uman și libertatea*) a felfogás elméleti koordinátáit vonja meg, Radu Florian cikke pedig (*Evoluția teoretică marxiste a determinismului social la sfârșitul secolului al XIX-lea*) Plehanov, Kautsky és Gherea nézeteinek kritikai elemzése révén a koncepció terhes történelmi örökségeire hívja fel a figyelmet. A közrefogott három tanulmány mindegyike — M. Amironesei, N. Stratone: *Teleologie și scop în determinismul social*, Adina-Gabriela Apostol: *Subiectul epistemic colectiv*; Cornel Popa: *Acțiune, libertate, responsabilitate* — más-más megközelítésben ugyan, de egyaránt a társadalmi determinizmus sajátos mivoltának egy-egy meghatározott aspektusára összpontosít. Másrészt az egybevető számbavételt az a körülmény indokolja, hogy — túl a már említett funkcionális illeszkedésen —, a tanulmányok mondanivalója olyan szemléleti mozaikot kínál, amelyből akarva-akaratlan kitetszenek determinizmus-konceptiónk elméleti és módszertani hézagai, az újragondolást sürgető gyöngéi, egy magasabb szintű szintézis és továbbgondolás szükségességére utaló inkoherenciái.

Călina Mare számára az egyik legidőszerűbb feladat jelenleg a rendszerelmélet és a társadalmi-emberi determinizmus problematikája közti kölcsönviszony tanulmányozása és megértése. Szerinte mind a szabadság, mind a felelősség kérdését csak e kölcsönviszony összefüggésében lehet és kell megragadni. Éppen erre tesz kísérletet elméleti fejtegetéseiben. Csakhogy a rendszerelméleti szempont szerves bekapcsolása a társadalmideterminizmus-konceptióba csupán a társadalmi rendszer-mozgás sajátosságának a figyelembevételével lehetséges. De miben áll ez a sajátosság? M. Amironesei és N. Stratone cikke a társadalmi determinizmus különös voltát keresi és fedezi fel a teleológiai mozzanatban, az érvelés azonban egyszerűen eltekint a rendszerelméleti megközelítés követelményeitől. Mégpedig annyira, hogy a gondolatmenet fel sem veti a „rendszer—cél” problémáját. Ezzel aztán a teleológiai viszony értelmezése megengedhetetlenül leegyszerűsödik, és ami még nagyobb baj, már eleve téves vágányon halad, mivel az elszigetelt, természeti egyén illuzórikus álláspontját tételezi. Igaz, a rendszerelméleti szempont érvényesítésével Călina Mare tanulmánya is jobbra adós marad, és az althusseri strukturális okságra, illetve szupradeterminációra, valamint a gramsci történelmi blokkra való hivatkozás csak még jobban hangsúlyozza vállalkozásának bonyolultsága és a leegyszerűsítő kivitelezés irrelevanciája közti ellentmondást. A rendszer-mozgás sajátos voltának megértése szempontjából valójában nem az szorul bizonyításra, hogy amit társadalmi (-emberi) determinizmusnak nevezünk, rendkívül összetett folyamat, mivel a teljes összrendszert működésből és alrendszeri mechanizmusokból, különböző strukturális szintmozgásokból, az anyagi és szellemi, a társadalmi és egyéni sík áttételes összhatásaiból áll elő. A valódi kérdés az, miként megy végbe ez a bonyolult összmozgás, milyen logika szerint, miképpen

alakul ki a végleges eredményt meghatározó folyamat, mi annak a specifikuma. Ha ezeknek a kérdéseknek érdembeli vizsgálata nem is fér — de nem is illik — bele Călina Maréának a társadalmi determinizmus-koncepció lényegét tömény tételekre tagoló okfejtésébe, tanulmányának érdeme, hogy a rendszerelméleti megközelítés melletti érvelésével, akarva-akaratlan rájuk irányítja a figyelmet.

A társadalmi rendszer sajátos mozgás-logikájának egyik lényeges összetevője társadalmi és egyéni viszonya. Valójában a determinizmus strukturalista értelmezésében ez a dialektikus mozzanat elveszti jelentőségét, mivel ez a szemlélet az egyént egyértelműen feloldja a társadalmiban. Călina Mare elméleti álláspontjában éppen az az új, hogy rehabilitálni kívánja az egyént a társadalmi determinizmus-koncepcióban, mégpedig éppen a strukturális okság szempontját érvényesítő rendszerelméleti megközelítéssel. Ezt a szándékot fejezi ki egyébként az általa javasolt „determinism socio-uman“ elnevezés is. Nemcsak arról van szó, hogy megkülönbözteti a determinizmus társadalmi és egyéni szintjét, hanem arról is, hogy szerinte a globális determinizmus keretében a két szint kölcsönviszonya e determinizmus egyik fontos mechanizmusát hordozza. Kérdés, persze, hogy valóban meg lehet-e haladni ezen az úton a társadalmi determinizmus strukturalista értelmezésének benső korlátait. Nem járunk-e helyesebb úton, ha azt a kiindulópontot választjuk, amelyet Adina-Gabriela Apostol tanulmánya javasol? A „kollektív alanyiság“ fogalma ugyanis a társadalmi és egyéni mozzanat dialektikáját már eleve a maga ellentmondásos egységében ragadja meg, mégpedig mind a tudományos megismerő, mind a tényleges gyakorlati tevékenység síkján. Igaz, a szerző nem általában a kollektív szubjektumot, hanem annak csupán egyik meghatározott formáját, az episztemikus, azaz a tudományos-megismerő szubjektumot jellemzi. Mégis álláspontjának megindoklása során semmiképpen sem tekinthet el az általános fogalmi körülhatárolástól, annál kevésbé, mivel — úgy mond — a kollektív szubjektum gondolatában summázódik a történelem idealista-individualista értelmezését gyökeresen meghaladó marxi—engelsi társadalomfelfogás igazi lényege. A szerző szerint, egyébként, a kollektív alanyiság nézőpontja jut kifejezésre Lukács György *Történelem és osztálytudat* című munkájának gondolatrendszerében, de ez a nézőpont fellelhető a frankfurti iskola kritikai elméletében is. Persze, egyértelmű fogalmi kifejtést csak Lucien Goldmann műveiben kap, de itt egyszerűsített meghatározó elméleti és módszertani kategóriává is emelkedik. Sajnos, a *Subiectul epistemic colectiv* című tanulmány tárgyköre túlságosan lecsúszkított, behatárolt ahhoz, hogy hasznosíthatná a kollektív alany gondolatából adódó számos, lényeges elméleti következtetést a társadalmi determinizmus sajátosságának értelmezésében. Mivel a kollektív alany gyakorlatilag olyan meghatározott társadalmi szerveződést jelent, azaz olyan totalitást, amelyben a társadalmi lét és társadalmi tudat a maga történetileg konkrét egységében van jelen, módszertani alkalmazása a társadalmi determinizmus sajátosságának egyik legizgalmasabb és mindmáig leghomályosabb kérdéséhez adhatna kulcsot. Az ún. társadalmi cselekvés, azaz pontosabban a sajátosságosan emberi gyakorlat hordozója valóban mindig a kollektív alany. Ezért mielőtt a praxeológiát, vagy még közelebről, a deontikus logikát az emberi cselekvés tudományává nyilvánítanánk, érdemes lenne megvizsgálni, vajon nem involválnak-e végső fokon valamiféle „Robin-szemléletet“. Tagadhatatlan, hogy meghatározott keretek között, a deontikus logika alkalmas a cselekvés szabályainak, algoritmusainak a meghatározására. Cornel Popa tanulmánya (*Acțiune, libertate, responsabilitate*) kitűnő példa arra, hogyan lehet és kell a szabadság problematikáját operacionalizált nyelvre lefordítani és jól körülírt társadalmi viszonyrendszerként megközelíteni. Ám azt is tudomásul kell venni, hogy a valóságos társadalmi gyakorlat nem illeszkedik bele engedelmesen a deontikus logika számára egyértelmű, immanens keretekbe, ami az értelmezés síkján ellentmondásos tartalmak jelentkezésével jár együtt. Azonnal kiviláglik ez, mielőtt egybevetjük a felelősség kategóriájának Cornel Popa által megkülönböztetett három jelentését. Míg az első kettő szerint valamely személy felelőssége egyet jelent az adott norma-keretekbe való tudatos, szabad beilleszkedéssel, addig a harmadik jelentés — amely a társadalmi változás tényének szükségszerű figyelembevételéből adódik — éppenséggel e normák szétfeszítésében, elutasításában jelöli meg a felelősség ismérvét.

Úgy tűnik, társadalmi determinizmus-felfogásunkban ténylegesen kísért az a veszély, hogy a valóságos társadalmi gyakorlat logikáját valamiféle elvont, homogenizált és ésszerűen kimunkált „cselekvés-technikával“ helyettesítsük be. Noha legtöbbet éppen a *Teleologie și scop în determinismul social* című tanulmányban történik hivatkozás a gyakorlatra, éppen itt érezhető legjobban a gyakorlat szempontjának mellőzése. De a többi tanulmányban is az elméleti hozzáállás jellemzője az, hogy valahányszor az ember jelenvalóságát kívánják szem előtt tartani

a társadalmi determinizmus értelmezésében, az okfejtés eleve egy elvont „racionális” lényt képzel bele a dolgok világába, és elfelejti, hogy a cselekvés „rationalitása” valójában nem más, mint a valóságos viszonyoknak a szubjektumba áttett és lefordított objektív logikája. Az áttevődés és lefordítás az ideológiákban és az ideologikum révén valósul meg, tehát mindenképpen több figyelmet érdemelt volna mind a társadalmi determinizmus rendszerelméleti megközelítésében, mind pedig a teleológiai mozzanat értelmezésében. Egyáltalán lehet-e és szabad-e társadalmi determinizmus-konceptiókat újragondolni és továbbgondolni anélkül, hogy legalábbis figyelembe vennők azt a történelmileg sajátos meghatározottsági mechanizmust, amelyet Marx ebben a gondolatban foglalt össze: „teszik, de nem tudják”. Miközben a *Teleologie și scop în determinismul social* című tanulmány szerzői arra a következtetésre jutnak, hogy a teleológia eszmeileg felfogott és értelmezett oksági viszony, még csak fel sem vetik azt a kérdést: miféle oksági viszonyról van itt szó? Holott éppen ebben van a dolog rejtélye, hiszen az elidegenedtség objektíve fonák viszony, amelyben szükségképpen a meghatározottság is a visszajára fordul. Ez az elvont értelmezés magyarázza aztán azt a mérhetetlenül leegyszerűsítő és végső fokon hamis, látszat-valóságot megállapításukat, hogy a cél és eredmény közti meg nem felelés oka a teleológiai pluralitás. Ezzel kapcsolatban érdemes utalni arra a figyelemreméltó tényre, hogy már Kautskynál jelentkezik a cél és eredmény közti eltérés, ellentét sajátos determinista értelmezésére irányuló törekvés. Kár, hogy Radu Florian tanulmánya elsiklik e próbálkozás felett, és elmulasztja eszmetörténeti kihatásainak követését. Maga a marxista determinizmus-felfogás fejlődéstörténetének hiteles rekonstruálását célzó vállalkozása, persze, önmagában is üdvözlést érdemel, már csak azért is, mivel jelenlegi felfogásunk gyöngéinek, torzulásainak gyökerei éppen ebbe a történelmi múltba nyúlnak vissza. A feltárás azonban csak akkor lehet eredményes, ha a kor elméleti-ideológiai problémakontextusába ágyazva veszi szemügyre az egyes gondolkodók munkásságát, és a koncepciót ténylegesen nyomon kíséri a maga viszontagságos történelmi pályáján.

Sztranyiczki Gábor

Dénes Sándor fémdomborítása